

PUHEKUVIOT, TILANTEEN JA RAKENTEEN LIITTO

ANNELI KAUPPINEN

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
26. SYYSKUUTA 1998

Tiedotusvälineet kertoivat viime kesäkuussa Nokian epäonnisesta mainoskampanjasta. Matkapuhelinjätti oli markkinoinut erivärisiä ja -mallisia puhelinvaihtoehtoja sakalaisille iskulauseella *Jedem das Seine* 'jokaiselle ansionsa mukaan'. Pahaksi onneksi tuo sanonta oli ollut kirjoitettuna Buchenwaldin keskitysleirin porttiin. Lehtitietojen mukaan juutalaisjärjestöt olivat protestoineet. Heidän mielestään mainos pilkkasi keskitysleirien uhreja ja osoitti historian tajun puutetta. Nokia esitti anteeksipyyntönsä, repi alas ulkomainokset ja tuhosi esitteet. Tämä esimerkki nostaa esiin muutamia kielenkäytön kannalta kiinnostavia asioita. Ensinnäkin: miten merkitys muotoutuu? Kun puhutaan merkityksistä, puhutaan yleensä yksittäisistä sanoista. Tässä tapauksessa kuitenkin jokainen erillinen sana, *jedem*, *das* ja *seine*, on mitä tavallisin — vieläpä vailla referentiaalista merkitys-

tä. Mutta muotoutuneena kokonaisuudeksi, hahmoksi, nuo sanat ovat saaneet miljoonien ihmisten mielessä affektiivisen tartunnan.

Toiseksi tämä tapaus on esimerkki oppimisprosessista. Tietty muoto ja struktuuri voi jäädä ihmisen mieleen sellaisenaan. Näin tapahtuu varhaisessa lapsuudessa ja myöhemminkin kieltä opittaessa. Kielellinen kokonaisuus voi kantaa kontekstin erityismerkityksiä.

Kielenkäyttäjä ei erottele yksittäisiä sanoja, vaan tulkitsee ne suhteessa rakenteeseen ja puhetilanteeseen. Paitsi sanoilla myös rakenteilla on merkityksiä ja sivumerkityksiä. Niillä on tyylin ja sävyn erityispiirteitä, jotka säilyvät vaikka sanoja vaihdettaisiin. Lars Huldénin runon suomentaja on käyttänyt yleisaikaista, nollapersoonaista lausemuotoa *sitä voi kaatua, sitä voi lyödä päänsä*, johon puhekielisenä kuuluu omakohtaisen kokemuksen sävy. Tällaisella rakenteella ei ilmaista asioita, joista halutaan luoda objektiivisen asiallisuuden vaikutelma.

Subjektittomaan konditionaalin perfek-tissä olevan lausemuotoon *olisit ostanut, olisit mennyt* sisältyy paheksumisen merki-tys riippumatta sitä, mitä sanoja siinä käytetään. Ihmetyksen voi tunnistaa konstruk-tiosta *ei marjan marjaa, ei tahrin tahrata*. Sanat ovat liittyneinä toisiinsa hahmoksi, jota voi varioida mutta jonka sävy säilyy.

Ehtorakennetta, esimerkiksi *jos juokset lujaa, olet pian perillä*, käsitellään kieli-opeissa ja logiikan oppikirjoissa totuusarvon kannalta: siinä on premissi ja sen oletettu seuraus. Ilman tuota lausemuotoa tätä aja-tuskuviota ei voisi ilmaista. Ehtorakenne kuuluu tietynlaiseen ajattelutapaan ja on myös sen tuki. Toisaalta ehtokuvio kantaa eri kielissä myös joitain sivumerkityksiä kuten uhkailua: *jos et tule ajoissa, suljen oven*.

Käytin sanaa ehtokuvio. Tarkoitin ku-vioilla, *puhekuvioilla*, kokonaisuuksia, jot-ka toistuvat puheessa sellaisinaan tai tunnis-tettavina variaatioina ja joihin sisältyy eri-tyinen sävy. Tällä käsitteellä on monia su-kulaisia. Charles Fillmore puhuu *konstruk-tioista*. Jo Quintilianus käytti käsitteitä *fi-gura orationis* ja *verborum figura*, jotka ovat saaneet englanninnoksen *figure of speech*. Nytemmin tätä samaa englannin-kielistä nimitystä on käyttänyt ainakin Paul Drew tarkoittaen keskustelussa toistuvia lausemuotoja. Lähellä puhekuviota ovat lis-äksi *formula* ja *skeema*. Myös *idiomilla* on puhekuvion kanssa yhtäläisiä piirteitä. Olennaista on että kuvio tunnistetaan sa-maksi ja että struktuuri on olennainen osa merkitystä.

Väitöskirjassani puhekuvion käsitteen käytön virikkeenä on ollut kielenomaksu-misprosessi. Erikielisissä seurantatutki-muksissa on havaittu, että lapset käyttävät kieltä omaksuessaan ainakin kahdenlaisia strategioita. He voivat ensinnäkin edetä analyyttisesti yhdestä sanasta laajempiin kokonaisuuksiin. Toiseksi on paljon havain-

toja hahmostrategiasta: lapsi sieppaa ympä-röivän puheen virrasta kokonaisuuksia ja siirtää niitä sellaisinaan uusiin samantyyppiin puhetilanteisiin. On kysymys ilmiös-tä, jota Jean Piaget tarkoittaa kuvatessaan lasten kykyä toistaa liikkeitä ja eleitä jon-kin ajan kuluttua siitä kun on ne havainnut. Piaget puhuu imitaatiosta (*deferred imita-tion*), mutta jäljittelystä ei oikeastaan ole kysymys, sillä toistuva kuvio — olipa se sitten ele, liike tai kielellinen rakenne — voi alkaa tuottaa variaatioita.

Näyttää siltä, että on myös eräitä kielen funktioita ja ilmaustyyppisiä, joilla on tai-pumus tulla omaksutuiksi kokonaisuuksina. Nyt analysoidussa aineistossa ne liittyvät ensinnäkin sosiaaliseen järjestykseen, ku-ten kieltoihin ja niiden perusteluihin, toisek-si esineiden määrittelyihin ja kolmanneksi kuvitteluun ja suunnitteluun, siis kaikkeen sellaiseen, mikä on tarpeen, jotta selviytyi-si jokapäiväisistä elämäntilanteista. Näitä varhain kokonaisuuksina omaksuttuja ku-vioita voikin yhdestä näkökulmasta kutsua selviytymisrakenteiksi. Niillä on myös kiin-teä yhteys toimintaan. Tämä on merkille-pantavaa, kun ajatellaan kuinka paljon on pohdittu kielen ja ajattelun suhdetta mutta kielen ja tekemisen yhteydestä ei ole paljon-kaan tutkimuksia tehty.

Toinen puoli asiasta on se, miten puhe-kuviot syntyvät. En puhu nyt Nokian epä-onnisesta iskulauseesta (jonka yhtiön tie-dottajat sanoivat olevan vanha saksalainen sanonta) enkä muista erikoistapauksista, vaan paljon tavanomaisemmista kielen ra-kenteista.

Tutkimusaineistoni perusteella syntyi hypoteesi, että erityisesti (suomen kielen) konditionaalimuodon sisältävät rakenteet ovat alttiita tulemaan omaksutuksi kokonai-suuksina, puhekuvioina. Ihminen ei siis tämän mukaan oppisi esimerkiksi muotoja *haluaisin, pitäisi*, vaan lausemuodon ja ti-lanteen, johon tuo sana tyypillisesti kuuluu.

Tämä oppimisen tapa onkin odotuksenmukainen, sillä yksittäisen konditionaalimuodon tulkinta on mahdoton. *Söisin* voi tarkoittaa esimerkiksi 'minä söisin mielelläni' tai 'tahtoisin syödä' tai 'kuvitellaan että söisin'. On parasta unohtaa se yksioikoinen ajatus, että *-isi*-muoto olisi pelkkä ehtomuoto. Erilaisissa rakenteissa ja puheyhteyksissä se saa mitä moninaisimpia tulkintoja.

Verbialkuiset lauseet *menisit nopeamin, tulis jo joulu*, ovat toivomuksia eli optatiiveja. Suomalaiset lapset luovat leikin tilanteita konditionaalilauseilla: *Mä olisin prinsessa ja sä olisit prinssi. Tuo olis linnna*. Erikielisten lasten on havaittu käyttävän tässä funktiossa samanhahmoisia lauseita. Erona on se, että monissa indoeurooppalaisissa kielissä *-isi*-muodon paikalla on imperfekti, saksassa konjunktiiivi. Kun tilanne on luotu, toiminta rooleissa onnistuu heti, ilman ehtoja, sillä tämä rakenne luo suoran yhteyden puhujan ja maailman välille — ja maailma muuttuu. Leikinrakennejalause onkin tehtävältään ja sävyltään erilainen kuin ehtorakenne, esimerkiksi *jos minä olisin prinsessa, pukeutuisin silkkihameisiin*. Siinä *jos*-konjunktio, vanha latiivimuoto, merkitsee kuvitellun tilan etäälle aktuaalisesta puhetilanteesta.

Edellä mainittujen kuvioiden ytimenä on *-isi*-tunnusinen verbinmuoto, jonka historiallisena lähtökohtana on, niin kuin E. N. Setälä ja Tapani Lehtinen ovat osoittaneet, menneen ajan tunnuksen ja toistuvaa tekemistä tarkoittavan frekventatiivijohtimen yhteenliittymä, josta syntyy aiotun, tekeillä olevan teon merkitys. Tästä oletan muiden merkitysten kasvaneen.

Kielen rakenteet syntyvät puhujan tarpeesta tehdä kielellä jotakin. Tekijän aiko-

musta ilmaisevalle *-isi*-muodolle on kertynyt uusia funktioita siten, että tietyn tyyppiset sanat ovat kielenkäytössä vakiintuneen yhteyteen. Yhtä tarvetta varten on kehittynyt vaikkapa ilmaus *jos tulis*, toista varten taas *voi kun tulis*. Sanomisen tavat ovat muotoutuneet rakenteiksi.

Suomen kieli on harvinaisuus Euroopan kielten joukossa. EU:n virallisista kielistä se on ainoa ei-indoeurooppalainen. Siksi se joutuukin alituisen vertailtavaksi aivan erityyppisten kielten kanssa. Tässä joukossa suomen *-isi*-muoto on omanlaisensa. Sen käänkösvastineita ovat muun muassa konditionaalit, konjunktiiivit, subjunktiiivit, optatiivit, imperfektit ja indikatiivin preesensit. Kaikkia sen hienovireisiä sävyjä ei kuitenkaan voi kääntää.

Kävelen ystäväni kanssa kadulla ja sanon hänelle: *tuolla olis uimaranta*. Käytän konditionaalimuotoista eksistentiaalilauseita, jolla kiinnitän huomion uimarantaan. Samalla ilmaisen, että se voi olemassaolollaan toteuttaa potentiaalisen virkistäytymisen halun. Jopa tuon lauseen sanominen voi olla tarpeen herättäjä. Lauseen *-isi*-muoto aktivoi uimarannan ihmisen toiveen kohteeksi. Tulkinta syntyy sekä lauserakenteesta että puhetilanteesta, joka virittää puhujan mieleen tietyn odotuksen. Jos tuon saman lauseen, *tuolla olis uimaranta*, sanoisi joku joka suunnittelee ympäristön muuttamista, merkitys olisi aivan toinen.

Kielen tulkinta syntyy rakenteesta, tilanteesta ja odotuksista. Suomen *-isi*-muodon monet merkitysvivahteet eivät olisi mahdollisia ilman sen hakeutumista ja vakiintumista tiettyihin puhekuvioiden. Ne ovat sen tulkinnan ehto. ■

ANNELI KAUPPINEN *Puhekuviot, tilanteen ja rakenteen liitto. Tutkimus kielen omaksumisesta ja suomen konditionaalista*. Helsingin yliopisto 1998.

Helsingin ammattikorkeakoulu, Bulevardi 31, 00180 Helsinki.